

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

УДК 811.161.2'373.2

С.Г. Бутко

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ, ПЕРСПЕКТИВИ ТА НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОНОМАСТИКОНУ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

У статті розглянуто історію вивчення, перспективи і напрями дослідження ономастичного простору українських замовлянь, який на сьогодні є найменш дослідженим серед інших жанрів усної народної словесності. З'ясовано, що комплексне вивчення онімів можна здійснити, спираючись передусім на крос-культурний метод аналізу. При цьому необхідно враховувати, що власне ім'я — це прагматично мотивований символічний мікротекст, особливий культурний код. Різномасштабне вивчення онімів у замовляннях допоможе глибше збагнути особливості походження, семантики і прагматики власних назв як феноменів української народної культури.

Ключові слова: замовляння, ономастикон, власне ім'я, міфологічна модель світу, магічний текст, фольклор.

Бутко С. Г. История изучения, перспективы и направления исследования ономастикона украинских заговоров. В статье рассмотрена история изучения, перспективы и направления исследования ономастического пространства украинских заговоров, который на сегодня является наименее исследованным среди других жанров устной народной словесности. Выяснено, что комплексное изучение онимов можно осуществить, опираясь прежде всего на кросс-культурный метод анализа. При этом необходимо учитывать, что имя собственное — это прагматично мотивированный символический микротекст, особенный культурный код. Разномасштабное изучение онимов в заговорах поможет глубже понять особенности происхождения, семантики и прагматики собственных имен как феноменов украинской народной культуры.

Ключевые слова: заговор, ономастикон, имя собственное, мифологическая модель мира, магический текст, фольклор.

Butko S. H. History of the Study, Perspectives and Directions of the Research of Proper Names in Ukrainian Charms. The article reviews the history of the study, perspectives and research directions of onomastic space of Ukrainian incantations, which today is the least studied among other genres of folk literature. Lack of modern linguistics comprehensive studies on the structural and semantic and functional characteristics, origin, historical and etymological analysis of proper names, texts used in Ukrainian incantations testifies that this problem has not been solved. The goal is to find out the core aspects of this problem, necessary for its coverage on the basis of the texts of Ukrainian incantations. It was found that researchers began to pay attention to this problem from the late XIX century while studying some onyms which were typical for East Slavic charm tradition. The Soviet period is characterized by the absence of specific studies on any of linguistic phenomena of popular culture and onomasticon of Ukrainian incantations in particular. In the late XX century — early XXI century the studies in this direction were significantly activated. But onomasticon of Ukrainian charm texts remains poorly known. We believe that a comprehensive study of onyms used in Ukrainian charms, can be accomplished primarily by the cross-cultural analysis method. Thus taking into consideration that the proper name — is a pragmatically motivated symbolic microtext, a special cultural code. The use of different aspects of the

study of onyms in incantations is important for the profound understanding of their functioning in the mythological and folklore texts and the specific structure of Ukrainian magical texts; it will help to understand better the features of origin, semantics and pragmatics of names as the phenomena of Ukrainian folk culture.

Keywords: charms, onomasticon, proper name, mythological model of the world, text of magic, folklore.

Ономастичний простір фольклорної картини світу більше ніж століття перебуває в центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних учених. На сьогодні існує численна література з цього питання, повний і вичерпний огляд якої вимагає спеціального дослідження. Науковці аналізують виникнення й функціонування власних назв у казках, замовляннях, пареміях, колядках, епосі, анекдотах тощо. Кожен із цих жанрів на сьогодні вивчений неоднаково, що зумовлено різними чинниками, серед яких доступність фактичного матеріалу, його евристична значущість, суспільно-політична та ідеологічна ситуація в країні тощо. Серед найменш розроблених жанрів у царині ономастики є українські замовляння. Про нерозв'язаність означеної проблеми свідчить відсутність у сучасному мовознавстві комплексного дослідження, присвяченого структурно-семантичним та функціональним особливостям, походженню, історико-етимологічному аналізу власних назв, ужитих у текстах українських замовлянь. Наше завдання полягає в тому, щоб визначити стрижневі моменти цієї проблеми, необхідні для її висвітлення на матеріалі українських замовлянь.

Ономастичний простір замовних текстів потрапив у поле зору дослідників наприкінці XIX ст. [2; 5; 12 та ін.]. Увагу науковців привертало, як правило, найбільш уживані чи рідкісні назви, аналіз яких обмежувався в основному поясненням їх етимології. Так, широко відомими є праці О. Афанасьєва, у яких він уперше торкнувся ономастикону замовлянь, а саме назв лихоманок-трясавиць, номенів *Алатир*, *Буян* [2]. О. Веселовський з'ясував походження замовлянь від лихоманок-трясавиць, дослідив етимологію окремих імен [5]. Своєрідним продовженням його праці є розвідки М. Соколова [12] і Є. Ляцького [8], предметом яких теж стали імена лихоманок, зокрема їх генезис та зв'язок з назвами, належними до інших культурних традицій. У цей же період вийшли роботи, у яких пропонувалися нові погляди на походження назви *Алатир*, зокрема, це праці О. Соболевського [11], М. Дикарева [6].

На початку XX століття почали з'являтися перші дослідження, у яких науковці розглядали на замовному матеріалі функціональні особливості та походження окремих найбільш значущих для народної традиції образів і відповідно власних імен на їх позначення [9; 10]. У радянські часи дослідження мовних явищ як складників народної культури фактично припинилося. До означеної проблеми вчені зверталися лише принагідно, головним чином, у роботах, присвячених дослідженню різних міфологічних текстів праслов'янської [15; 16] або балто-балканської духовної культури [13].

У кінці XX сторіччя явища традиційної народної культури, міфології і релігії, етнографії знову стають предметом спеціальних досліджень вітчизняних і зарубіжних учених. Більшість робіт цього періоду присвячена

вивченню онімів у порівняльному аспекті або аналізові власних назв, ужитих у російських замовних текстах. Велику увагу дослідники відводять розглядові власних назв у зв'язку з особливостями міфологічного мислення, визначальними рисами архаїчного розуміння світу, особливо виділяючи при цьому віру в магічну функцію слова. Ця віра ґрунтується, з одного боку, на прикметному для архаїчного типу мислення погляді на слово як таке, що невіддільне від речі, дії, а з другого, на ототожненні сказаного і зробленого, причини і наслідку, бажаного і дійсного. Так, Р. Агеєва в статті «Пространственные обозначения и топонимы в заговоре как типе текста (на восточнославянском материале)» [1] аналізує особливості походження та функціонування просторових назв у східнослов'янських замовляннях. Дослідниця зазначає, що «власні імена в замовляннях завжди виконують магічну функцію. У прямих звертаннях до об'єктів природи, наприклад до річок, ці об'єкти персоналіфікуються, і стає дуже важливим називати їх по імені, щоб вони відгукнулися на прохання» [1: 134]. Науковець у роботі поділяє топоніми на реальні (*Дунай, Дніпро, Чорне море, Київ*) і вигадані (*Фавор-гора*). Порівнявши топонімічний простір замовних текстів трьох східнослов'янських народів, Р. Агеєва дійшла висновку, що в українських замовляннях топонімів набагато менше, ніж у російських і білоруських, що, на думку авторки, свідчить про архаїчність українських замовлянь-молитов, які меншою мірою зазнали впливу християнства [1: 137]. На нашу думку, аналізована робота цікава в першу чергу зіставним аспектом, а також спробою авторки вивести просторову модель замовних текстів, у якій кожному структурному елементові відповідає свій персонаж, а отже, і його ім'я.

Продовжуючи дослідження науковців ХІХ ст., до вивчення назв на позначення лихоманок звертається О. Черепанова у статті «Типология и генезис названий лихорадок-трясавиц в русских народных заговорах и заклинаниях» [17]. Зокрема, мовознавець наголошує, що міфологічному мисленню властива антропоморфізація хвороб, що є «наслідком того етапу розвитку мислення, коли воно було значно більшою мірою чуттєво-конкретним за мислення сучасної людини» [17: 45]. Загалом оніми на позначення лихоманок О. Черепанова об'єднує в декілька груп залежно від стрижневої семантичної ознаки, що становить основу номінації, яка зазвичай указує на характер впливу хвороби на людину. Окрім того, науковець стверджує, що часто назви лихоманки містять указівку на емоційне ставлення людини до хвороби, а також імплікують стратегію задобрення негативної істоти (наприклад, *добруха*). Справедливим є висновок про те, що значна частина онімів є доволі прозорою, але трапляється й низка імен із затемненою внутрішньою формою. Дослідниця припускає, що такі назви мають неслов'янське походження і скоріше за все були запозичені з грецьких замовлянь. Отже, О. Черепанова доходить висновку, що назви лихоманок-трясавиць у російських замовляннях виникли під сильним впливом грецької мови як у типологічному аспекті, так і в плані походження та почати утворення онімів.

Склад, словотвірні моделі та специфіку функціонування онімів у білоруських, російських й українських замовних текстах досліджує Т. Лукінова

в статті «Власні назви в східнослов'янських замовляннях» [7]. Автор зазначає, що вживання власних імен у замовних текстах зумовлене однією з визначальних рис міфологічної свідомості — вірою в магічну силу слова та імені [7: 127]. Дослідниця звертає увагу на способи творення онімів і зазначає, що словотвір ономастикону замовлянь відзначається певною своєрідністю, що полягає у використанні маловживаних афіксів та поєднанні їх із такими коренями чи основами, з якими вони, як правило, не утворюють словотвірних моделей. У цілому праця Т. Лукінової є цінною спробою монографічного дослідження ономастичного простору східнослов'янських замовлянь.

Чи не найбільший внесок у дослідження онімного простору замовлянь зробив О. Юдін. У статті «Функции и функциональные типы собственных имен в заговорах» [22] він виокремлює три функції власного імені в замовляннях: 1) власна назва допомагає ввести суб'єкт у світ магічних сил, тобто, називаючи місце дії та ім'я, ворожитим тим самим переміщується в потрібний йому час і простір; 2) власна назва вживається для того, щоб нав'язати помічникові (тому, до кого звертаються за допомогою) свою волю, спонукати його застосувати свої магічні сили в інтересах суб'єкта; 3) за допомогою власної назви необхідно замкнути дію мобілізованих магічних сил на реальну особу, тобто здійснити повернення з потойбічного світу у світ реальний. Із цією метою в текст включаються імена тих, на кого спрямована магічна дія замовляння [22: 177—178]. На матеріалі російських замовлянь О. Юдін досліджує власні назви на позначення зірок, змії та лихоманок [19; 20]. Своєрідним підсумком багаторічної праці в галузі вивчення ономастичного простору російських замовних текстів став словник О. Юдіна «Ономастикон русских заговоров. Имена собственные в русском магическом фольклоре» [21]. Дослідник наголошує на тому, що «власні імена, залучені до тексту замовляння, слугують найважливішим знаряддям впливу на сили магічного світу й мобілізації їх на допомогу суб'єкту замовляльно-заклинального акту. Така значущість їхньої ролі зумовлена тим, що власні імена розглядаються міфологічною свідомістю в прямому розумінні як частина денотату, щільно з ним пов'язана, що повністю його репрезентує й навіть фактично тотожна йому» [21]. Оніми в аналізованій роботі згруповані за тематичним принципом, а саме: назви християнських святих, демонічних персонажів, рослин, тварин, персоніфікованих хвороб, небесних світил. Автор розглядає варіанти того чи того імені, кількість випадків його вживання, у деяких випадках походження. Також у статтях, присвячених назвам християнських святих та богів, обов'язково подаються канонічні відомості та народні уявлення про певного святого. Не применшуючи цінності цієї праці, усе ж мусимо визнати, що вона не вичерпує деяких аспектів означеної теми, зокрема більш детальний опис потребують функціональні особливості онімів, прагматичні інтенції їх уживання, генезис власних імен та їх варіантів тощо.

У цей же період у поле зору науковців потрапляють замовні тексти інших слов'янських народів. Так, цікавою є праця К. Вельмезової «Об именах персонажей чешского лечебного заговора» [4], у якій автор на матеріалі чеських лікувальних замовлянь розглядає привативну опозицію «той, що має ім'я / безіменний», яка корелює з більш загальними

еквіполентними опозиціями «свій (той, що сприяє зціленню), позитивний / чужий (пов'язаний з хворобою), негативний». У групі іменованих і, відповідно, позитивних персонажів дослідниця виділяє суб'єктів (об'єктів) замовляння та святих, до яких звертаються по допомогу. Серед імен святих у цих текстах найчастіше згадується Ісус Христос, образ якого є поліфункціональним у чеській народній медицині. На відміну від східнослов'янської народної традиції, в якій зцілення від кожної конкретної хвороби пов'язувалося з певним святим покровителем, у чеських замовляннях такої спеціалізації християнських персонажів немає, оскільки «проти однієї хвороби можуть прикликатися на допомогу одразу кілька святих, а ім'я одного й того ж святого може згадуватися в замовляннях проти кількох різних хвороб» [4: 95]. Окрім того часто вживається ім'я того святого, яке римується з іншим словом у тексті. Таким чином, можна зробити припущення, що знахар, який виголошував замовляння, вірив у «терапевтичні» властивості вже одного тільки згадування імені надприродної істоти. До безіменних персонажів автор відносить людей, а також антропоморфних міфологічних істот, а безіменність ніби підкреслює, підсилює негативну семантику персонажів замовляння. У результаті аналізу науковець доходить висновку, що в чеських лікувальних замовляннях ознака «той, що має ім'я / безіменний» корелює із більш узагальненими «свій, християнський, позитивний, той, що зцілює / чужий, язичницький, негативний, пов'язаний з хворобою».

Зміна наукової парадигми й вихід на перший план методології когнітивної лінгвістики зумовлює появу нових підходів до аналізу ономастичного простору замовних текстів. Так, М. Чудак у статті «Онімний простір замовлянь» [18] розглядає пропріальну лексику замовних текстів з огляду на її природну сугестогенність, тобто впливовість. Дослідниця здійснює структурно-семантичний аналіз власних імен, що полягає у встановленні найпоширеніших структурних характеристик зафіксованих онімів (однокомпонентні, двокомпонентні, трикомпонентні), а також у визначенні їхньої семантичної специфіки та її кореляцій із сугестивною активністю цих мовних елементів, і відзначає домінування теонімного, антропонімного, агіонімного й топонімного різновидів у замовному жанрі та ядерну сугестогенність цих груп, продукovanу як загальною впливовістю замовлянь, так і семантичною та функціональною особливістю власних назв. На нашу думку, робота засвідчує хоч і цікавий, новаторський, але недостатньо перспективний, з огляду на специфіку матеріалу і поставлені завдання, підхід.

Отже, аналіз досліджень засвідчує посилення інтересу до вивчення ономастичного простору замовлянь за останні кілька десятиліть. Водночас можемо констатувати, що до сьогодні малодослідженим залишається ономастикон українських замовлянь, а тому актуальність цієї проблеми очевидна.

Для всебічного повного й коректного аналізу фактичного матеріалу принципове значення має визначення складу ономастикону українських замовних текстів у якомога повнішому обсязі, структури онімів, їх генезису та функціональних особливостей. Зауважимо, що можливі два підходи відносно дослідження ономастичного простору українських замовлянь. Перший полягає в тому, щоб розглядати цей феномен як самодостатню величину

поза її жанровими, міфопоетичними, світоглядними детермінантами. Це означає, що аналіз полягає лише у виділенні та характеристичності різних типів онімів — міфонімів, теонімів, агонімів, топонімів, гідронімів тощо (деякі з розглянутих праць саме й засвідчують такий підхід [див. 18; 19; 20; 21]). Існує й інша позиція, яка ґрунтується на розглядові ономастикону українських замовних текстів щодо особливостей міфологічної картини світу, її світоглядної основи, а також ціннісних координат та характеристик міфопоетичної моделі світу. Такий підхід передбачає не лише виділення й аналіз відповідних типів онімів як певним чином організованих величин, а й висвітлення їх особливостей з урахуванням тих чинників світоглядного та жанрового порядку, що визначають специфіку замовлянь. На нашу думку, більш важливим і перспективним для розкриття означеної проблеми є саме другий підхід.

Теоретико-методологічні настанови вивчення структурних та функціональних параметрів ономастикону українських замовних текстів мають базуватися на двох постулатах, визначених Д. Токмашевим щодо різних фольклорних жанрів. Згідно з першим, власне ім'я у фольклорі — це не випадкове мовне утворення, яке є мікротекстом, особливим культурним кодом, і тому надзвичайно цінне для розуміння культури. Другий постулат утверджує необхідність комплексного дослідження фольклорного оніма й залучення якомога більше рівнів маніфестації імені в мовленні й тексті, адже тільки за такого підходу можна розкрити його міфологічну символіку [14: 181]. У цілому, основа дослідження ономастикону замовлянь базується на сучасних уявленнях про текст як об'єкт комплексного мовознавчого аналізу, що передбачає вихід за межі власне лінгвістики й залучення відомостей суміжних гуманітарних наук. З огляду на це, необхідним видається застосування крос-культурного методу дослідження, апробованого курською школою лінгвофольклористики, що передбачає «порівняння фольклорно-мовних явищ, які належать усній народній творчості двох і більше етносів» і мета якого «виявити культурні смисли, акумульовані в окремих лексемах, формулах, текстах і в корпусі текстів як атрибутів фольклорної картини світу та як виявів етнічної ментальності, пошук загального і специфічного в традиційній культурі народів, поглиблене дослідження феномена етнічної ментальності, розробка ефективного інструментарію для виявлення культурних смислів в одиницях мови» [3: 276]. Таким чином, різноаспектне вивчення цієї проблеми важливе для поглибленого розуміння механізмів функціонування онімів у міфологічних і фольклорних текстах, специфіки побудови українських магічних текстів; допоможе глибше збагнути особливості походження, семантики й прагматики власних назв як феноменів української народної культури. Результати роботи можуть бути використані для лексикографічного опису мовних явищ української народної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева Р. А. Пространственные обозначения в заговоре как типе текста (на восточнославянском материале) / Р. А. Агеева // Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. — М. : Наука, 1982. — С. 132—159. 2. Афанасьев А. Н. Поэтические

воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифологическими сказаниями других родственных народов / А. Н. Афанасьев — М. : Солдатенков, 1865—1869. — Т. 1—3. 3. **Бобунова М. А.** Эвристический потенциал лингвофольклористики / М. А. Бобунова, И. С. Климас, С. П. Праведников, А. Т. Хроленко // *Paleoslavica*. — XIII / 2005. — № 1. — Cambridge, Massachusetts. — Р. 260—280. 4. **Вельмезова Е. В.** Об именах персонажей чешского лечебного заговора / Е. В. Вельмезова // *Славяноведение*. — М. : Ин-т славяноведения и балканистики, 2002. — № 6. — С. 94—101. 5. **Веселовский А. Н.** Разыскания в области русского духовного стиха. III—V / А. Н. Веселовский // Сборник Отделения русского языка и словесности Имп. Академии Наук. — СПб., 1881. — Т. 28. — № 2. — С. 1—150. 6. **Дикарев М.** Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору і мітології / М. Дикарев // Збірник фільольогічної секції НТШ. — Львів, 1908. — Т. 6. — 258 с. 7. **Лукинова Т.** Власні назви в східнослов'янських замовляннях / Т. Лукинова // Ономастика та етимологія: Зб. наук. праць на честь 65-річчя І. М. Железняк. — К. : Наукова думка, 1997. — С. 114—130. 8. **Ляцкий Е. А.** К вопросу о заговорах от трясавиц / Е. А. Ляцкий // Этнографическое обозрение : Издание этнограф. отдела Императорского Общества Любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Моск. ун-те. — М., 1893. — № 4. — С. 121—136. 9. **Мансикка В. Н.** Представители злого начала в русских заговорах / В. Н. Мансикка // Живая старина : периодическое издание отделения этнографии имп. Русского географического общества. — Петроград : Типография В.Д. Смирнова, 1909. — Вып. 4. — С. 3—30. 10. **Познанский Н.** Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул / Н. Познанский. — Пг. : Орлов, 1917. — 352 с. 11. **Соболевский А. И.** Камень-латырь / А. И. Соболевский // Этнографическое обозрение : Издание этнограф. отдела Императорского Общества Любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Моск. ун-те. — М., 1891. — № 4. — С. 254—255. 12. **Соколов М. И.** Материалы и заметки по старинной славянской литературе / М. И. Соколов. — Вып. 1. — М. : Универс. тип., 1888. — 211 с. 13. **Судник Т. М., Цивьян Т. Е.** К реконструкции одного мифологического текста в балто-балканской перспективе / Т. М. Судник, Т. Е. Цивьян // Структура текста. — М. : Наука, 1980. — С. 240—285. 14. **Токмашев Д. М.** Теоретические проблемы фольклорной ономастики (на материале шорского фольклора) [Электронный ресурс] / Д. М. Токмашев // Вестник ТГПУ. — 2011. — № 9. — С. 179—185. — Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-problemy-folklornoy-onomastiki-na-materiale-shorskogo-folklor>. 15. **Топоров В. Н.** Об одном способе сохранения традиции во времени: имя собственное в мифопоэтическом аспекте / В. Н. Топоров // Проблемы славянской этнографии (к 100-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР Д. К. Зеленина). — Л. : Наука, 1979. — С. 141—150. 16. **Топоров В. Н.** О числовых моделях в архаических текстах / В. Н. Топоров // Структура текста. — М. : Наука, 1980. — С. 3—58. 17. **Черепанова О. А.** Типология и генезис названий лихорадок-трясавиц в русских народных заговорах и заклинаниях / О. А. Черепанова // Язык жанров русского фольклора : Межвуз. науч. сб. — Петрозаводск : Изд. ПГУ, 1977. — С. 44—57. 18. **Чудак М. Ю.** Онімний простір замовлянь / М. Ю. Чудак // Записки з ономастики : Збірник наукових праць / Колект. автор; відп. ред. : Ю. О. Карпенко, Кол. авт. ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Одеса : Астропринт, 2012. — Вып. 15. — С. 154—162. 19. **Юдин А.** Имена персонафицированных лихорадок в восточнославянских заговорах: проблема вариативности / А. Юдин // Славяноведение. — М. : Ин-т славяноведения и балканистики, 1998. — № 3. — С. 54—64. 20. **Юдин А.** Об именах звезд-«помощниц» в русских заговорах / А. Юдин // Язык русского фольклора. Сб. науч. статей / Гл. ред. З. К. Тарланов. — Петрозаводск : Изд. ПГУ, 1992. — С. 66—71. 21. **Юдин А.** Ономастикон русских заговоров [Электронный ресурс] / А. Юдин. — М. : МОНФ, 1997. — 319 с. — Режим доступа : <http://serebrkniga.narod.ru/>

polkalit/1248yudin-onomastikon.html. 22. **Юдин А.** Функции и функциональные типы собственных имен в заговорах (на русском материале) / А. Юдин // Шоста республіканська ономастична конференція. Тези доповідей і повідомлень. — Одеса, 1990. — С. 177—178.

Бутко Софія Григорівна — пошукач кафедри української мови, викладач, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Україна, м. Харків, площа Свободи, 4.

E-mail: sophiabutko@i.ua

<https://orcid.org/0000-0002-4778-2914>

Butko Sofia Hryhorivna — Candidate for PhD in Philology, Lecturer at the Ukrainian Language Department, Kharkiv National University named after Karazin. Ukraine, Kharkiv, Svobody Sq. 4